

VERSIUNILE ROMÂNEȘTI ALE RUGĂCIUNII *TATĂL NOSTRU* DIN SECOLUL AL XVI-LEA ÎN RAPORT CU ORIGINALELE LOR SLAVONE*

DRD. IOSIF CAMARĂ

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
iosif_camara@yahoo.com

Résumé: Les versions roumaines de la prière *Notre Père* du XVIe siècle ont une origine slavonne indiscutable, les termes *sățioasă* „sufficiens” et *năpastă* „tentatio” étant une preuve dans ce sens. Malgré tout, il y a quelques situations qui ne peuvent pas être expliquées par l’intermédiaire du slavon: *greșit* „debitor”, *rău* „malus”. Celles-ci confirment l’existence d’une version traduite sous une influence tchèque ou polonaise. La présence de ces éléments prouve que la plus ancienne version attestée dans l’espace roumain est celle de Mathieu, celle-ci étant plus ancienne que les premiers textes gardés en roumain. L’impossibilité d’identifier des originaux qui puissent expliquer d’une manière satisfaisante les versions roumaines confirme l’idée que la prière *Notre Père* a circulé oralement dans le XVIe siècle dans l’espace roumain.

Mots-clés: *Notre Père*, *Le Tétraevangile de Sibiu*, Coresi, Luca Stroici, hussitisme.

Studiul nostru are drept scop identificarea posibilelor originale slave ale versiunilor românești ale rugăciunii *Tatăl nostru* din secolul al XVI-lea. Dificultatea acestui demers stă în faptul că rugăciunea nu reproduce, în cele mai multe cazuri, versiunea din original și, în formele păstrate din secolul al XVI-lea, are un caracter eterogen, de unde dificultatea identificării unui prototip românesc. Aceste probleme au impus un alt stil de lucru decât cel pe care ni l-am fi dorit, dar care este mai eficient în stabilirea raportului versiunilor românești cu cele slave. Vom examina, așadar, separat fiecare redacție românească a rugăciunii, discutând elementele slave care pot ajuta la stabilirea filiației textului. Demersul nostru încearcă să clarifice și unele probleme de semantică a împrumuturilor slave prezente în rugăciunea *Tatăl nostru*.

Ținând seama de oscilațiile terminologice din literatura de specialitate, facem precizarea că, vorbind despre *slava veche*, ne referim la stadiul cel mai vechi al limbii de cultură a slavilor. Prin termenul *slavonă* desemnăm variantele (redacțiile) târzii ale *slavei vechi*, influențate de idiomurile locale. Nu vom folosi termenul *slavă* pentru a desemna limba slavonă (cu redacțiile sale) și nici pentru a denumi limba unui text

* Acknowledgement: Lucrarea a apărut cu sprijin financiar în cadrul proiectului POSDRU/88/1.5/S/47646, cofinanțat din Fondul Social European, prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

slavon. Termenul va fi folosit cu sensul său general, căci denumește familia limbilor și popoarelor slave. Facem aceste precizări deoarece în studiul de față ne vom referi atît la versiuni slavone, cît și slave moderne, de unde riscul unor confuzii terminologice¹.

În spațiul românesc, *Rugăciunea domnească* a fost studiată competent mai ales cu prilejul edițiilor de texte, dar și în unele articole de specialitate. Dintre acestea, trebuie să amintim aici studiul lui Alexandru Niculescu, în care autorul își propune să stabilească vechimea rugăciunii în românește, identificînd și originalul său (NICULESCU, 2002). Viciile de metodă prezente în demersul reputatului lingvist și filolog au dus, însă, la rezultate neverosimile. Alexandru Niculescu alege ca model – total neadecvat – o versiune slavonă din perioada modernă, ignorînd variațiile apărute de-a lungul timpului de la traduceri vechi morave pînă la *Biblia* de la Ostrog. În lipsa unei examinări comparative a versiunilor românești și a celor slavone, domnia sa concluzionează, în mod greșit, că rugăciunea *Tatăl nostru*, în forma sa orală, nu este mai veche de secolul al XVII-lea. După cum se va vedea mai jos, alți cercetători au examinat comparativ problemele de filologie ale celor mai vechi versiuni românești, furnizînd date care ne-au ajutat în conturarea unei concluzii mai aproape de adevăr.

Traducerea rugăciunii *Tatăl nostru*

Rugăciunea *Tatăl nostru* se găsește între primele texte atestate în limbile europene, traducerea ei în grai vernacular fiind anterioară traducerii integrale a Bibliei. Spațiul slav a beneficiat de acest lucru încă din epoca convertirii slavilor la creștinism. La slavii moravi au existat două misiune creștine pricipale: una latino-bavareză și una bizantino-slavă, a lui Chiril și Metodie (864). Cea mai veche versiune moravă a *Rugăciunii domnești*, păstrată în Foile de la Freising (scrise între 972 și 1038), prezintă cîteva aspecte deosebit de interesante, care mai tîrziu devin normă, textul fiind preluat și transmis de Chiril și Metodiu. O serie de fapte de limbă de sorginte germană și latină se explică atît prin contactul permanent dintre slavii moravi și germani, cît și prin misiunea latino-bavareză (vezi OLTEANU, SLAVA, p. 342). A. S. Lvov a studiat comparativ cîteva versiuni ale rugăciunii *Tatăl nostru*, ajungînd la concluzia că există două redacții ale acesteia, una moravă și cealaltă sud-slavă. Redacția sud-slavă îl conservă pe *искоушение*, cea moravă dă în acest loc *напасть*; de asemenea, redacția sud-slavă îl conservă pe *оставити* ‘a ierta, a lăsa’, după model grecesc, pe cînd în versiunea moravă avem *отъпустиити*, după latinescul *dimittere* (apud VLASTO, nota 172, p. 336, vezi și OLTEANU, SLAVA, p. 342). De remarcat că *непръизнь*, care apare în principal la *Matei* în versiunile slavone, vine tot din versiunile morave ale rugăciunii, fiind un calc din germ. *unbolda* (VLASTO, p. 58, cf. BRÜCKNER, s.v. *wróg*).

¹ Pentru o discuție asupra terminologiei, vezi OLTEANU, SLAVA, p. 15-16.

În legătură cu cele două redacții în slavonă, trebuie să spunem că o diferență s-a făcut și în cazul sintagmei *panis quotidianus*, sintagmă pe care profesorul Eugen Munteanu o analizează exhaustiv (MUNTEANU, LEX. BIBL., p. 407-448). Domnia sa distinge două tipuri de interpretări ale acestui pasaj: una de tip occidental (cu semnificație activă și terestră), și una de tip oriental-ortodox (cu semnificație speculativ-ascetică), menționând că de multe ori aceste tendințe coexistă (*ibid.*, p. 421). Dacă în redacția moravă avem *каждоденный* ‘cea de toate zilele’, după lat. *quotidianum* (OLTEANU, SLAVA, p. 342), prezența adjectivului *нажъицьнъ* reflectă tradiția răsăriteană.

În spațiul românesc, prima versiune scrisă datează din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, cu toate că ea trebuie să fi fost prezentă în două texte din prima jumătate a acestui secol, asupra cărora avem informații, dar din care nu s-au păstrat exemplare: *Tetraevanghelul* din 1532 și *Catehismul* din 1544. Cele zece versiuni din secolul al XVI-lea au fost grupate de Ion Gheție și Al. Maresș astfel: 1) versiuni incluse în textul evangheliilor: a) *Tetraevanghelul* sibian; b) *Tetraevanghelul* coresian; c) *Tetraevanghelul* copiat de Radu de la Mănicești; 2) versiunea păstrată în *Apocalipsul apostolului Pavel*; 3) versiuni libere: a) *Catehismul* lui Coresi; b) *Molitvenicul* lui Coresi; c) *Liturghierul* lui Coresi; d) *Evanghelia cu învățătură*; e) versiunea Stroici (GHEȚIE-MAREȘ, ORIG., p. 330). Dintre acestea, importante pentru discuția noastră sunt versiunile primare, rezultate cu prilejul traducerii textului, sau care au cunoscut o oarecare răspândire: versiunea din *Tetraevanghelul* de la Sibiu, versiunea din *Catehismul* lui Coresi, cele două versiuni din *Tetraevanghelul* lui Coresi și versiunea Luca Stroici.

Studiind *Oci-nașul cu tîlc* (ms. 100 B.A.R. Cluj), asupra căruia se oprișe și Cipariu cu un secol mai devreme, Magdalena Georgescu analizează comparativ mai multe versiuni ale rugăciunii *Tatăl nostru* (GEORGESCU, 1978, p. 73-82). Din cele zece versiuni pe care le atribuie secolului al XVI-lea, autoarea studiului menționat identifică trei versiuni de bază: versiunea din *Tetraevanghelul slavo-român* de la Sibiu, versiunea din *Catehismul* lui Coresi și versiunea Luca Stroici (*ibidem*, p. 77). Magdalena Georgescu consideră că versiunea Cipariu reproduce în mare parte două versiuni de tip nordic: prima dintre acestea este orația notată de Luca Stroici, iar cealaltă este versiunea coresiană din *Liturghier*, apropierea de acest text fiind făcută de autoare pe baza cuvîntului *mărire*, prezent în doxologia finală (*ibidem*, p. 78). Din datele oferite de compararea versiunilor din secolul al XVII-lea, autoarea conchide că „variantele discutate reprezintă texte dependente, mai precis contaminate, provenind din versiuni care au circulat în secolul următor” (*ibidem*, p. 80), ea încercînd să grupeze cele mai importante versiuni în vederea stabilirii filiațiilor (*ibidem*, p. 79-80). După analiza lingvistică a *Oci-nașului cu tîlc*, Magdalena Georgescu evidențiază prezența a două straturi de limbă în text, unul de tip sudic, iar altul de tip nordic: „Faptul în sine nu are nimic surprinzător, ci reprezintă o consecință firească a modului în care s-a constituit această variantă a rugăciunii *Tatăl nostru*, întemeiată, după cum am arătat mai sus, pe versiuni ce conțineau

elemente de tip sudic, infiltrate în fondul de bază care este de proveniență nordică” (*ibidem*, p. 81).

Versiunea din *Tetraevanghelul* de la Sibiu (1551-1553)

Reținem din contribuțiile anterioare că *Tetraevanghelul* sibian conservă un text bănățean-hunedorean, care conține și unele particularități moldovenești (GHEȚIE-MAREȘ, ORIG., p. 340, cf. GHEȚIE, BD, p. 216-221). Primul strat de limbă aparține traducătorului, iar al doilea se poate explica prin intervenția revizorului (tipografului) (GHEȚIE-MAREȘ, ORIG., p. 341). Elementele neromânești ar proveni tot de la revizor, un sas din târgurile Moldovei. Nu se poate spune cu exactitate în ce mod s-a procedat în cazul originalului, existând însă informația certă că *Tetraevanghelul* de la Sibiu are legături de filiație atât cu textul slavon, cât și cu cel german (GHEȚIE-MAREȘ, ORIG., p. 341). Într-o contribuție recentă, Ioan-Florin Florescu demonstrează, analizând traducerea, că există concordanțe textuale între textul românesc și traducerea cehe și germane, anterioare lui Luther (FLORESCU, 2010, p. 38-90).

Rugăciunea *Tatăl nostru* ne dă câteva informații suplimentare despre tipăritura sibiană. La o analiză atentă a textului, se poate observa că, inițial fidel unui original slavon, acesta se apropie, probabil după revizie, de o altă versiune. Sunt prezente în text câteva fapte de limbă care atestă, fără urmă de îndoială, dependența versiunii de un original slavon al rugăciunii din *Evangelia după Matei*. Între acestea, termenul *sățioasă*, prezent în toate versiunile din secolul al XVI-lea, redă întocmai slavonul *нашѣиоасѣ* (MUNTEANU, LEX. BIBL., p. 430-432). Cuplul *datoriele – datornicilor* corespunde aici versiunilor grecești, latinești și slavone.

O dificultate în explicarea prin slavonă a rugăciunii o constituie prezența termenului *rău*. Tradiția textuală slavonă oscilează între doi termeni, ambii desemnând un rău personalizat, dar cu preferință pentru al doilea: *ИЗБАВИ НАС ОУТ ЛДКАВАГО / ОУТ НЕПРИАЗНИ*. În secolul al XVI-lea, acești termeni nu erau traduși prin *rău*. O dovadă în acest sens este un pasaj biblic care pune în lumină modul de transpunere în românește a seriilor sinonimice (Mt. 13:38-39): *iară plevila sănt feciorii relilor. Iară vrajmașul ce le semănă iaste dracul* (ES 46^r). Fragmentul apare la Coresi astfel: *e plëvele sănt fii nepriitorului e vrăjmașul ce o sêmănă iaste dracul* (CT 28^v), în timp ce textul slavon este identic în evangheliarele slavone: *а плѣвели сѣтъ сїове неприазньиини. а врагъ въсѣавын, ꙗ дїавол* (CT^{SL}, zac. 54). Prezența lui *rău* se explică numai prin slavonul *зло*: *nu vă protivîți reului* (ES 8^v), *nu vă protivireți răului* (CT 9^r), *не противитисѣ злоу* (CT^{SL}, zac. 14). Cu toate că rugăciunea, în forma aceasta, a cunoscut o mare răspîndire în limba română, nu există nicio versiune slavonă a orăției dominicale în care să fie prezent termenul *зло*. El este prezent însă în versiuni slave moderne. Acest fapt pare să confirme ipoteza lui Ioan-Florin Florescu, potrivit căreia în *Tetraevanghelul* de la Sibiu se regăesc influențele unei versiuni cehe (*Biblia Olomoucká*) sau polone.

Singularul *cer*, prezent în *Tetraevanghelul* sibian, a putut rezulta din circulația orală a rugăciunii (prin anticiparea singularului din următorul verset), căci el nu reflectă vreo tradiție scrisă. În textele slave am identificat patru versiuni ale orației care conțin singularul *cer*. *Foile de la Sinai*, publicate împreună cu *Evahologhionul sinaitic*, conțin rugăciunea rostită de preot la intrarea în altar. Scribul a dat aici și începutul orației dominicale (f. 1^v): *и прѣдастъ емоу [Petra – n.n.] слав[ж] единого божества къ три лица, глагола: Сѣтче нашъ же еси на небесе(хъ) – до коньца тако рьци*. Lecțiunea din acest pasaj este nesigură. Sreznevskij consideră că *небесе* e scris greșit, prin urmare îl completează punând între paranteze caracterele lipsă: *небесе(хъ)*. Jagić citește *небесе*, o formă mai rară a locativului singular *небеси* (EVH. SIN., nota 16, p. 603). O a doua ocurență a singularului *cer* se găsește în *Codex Assemanius*, o Evanghelie din secolul al XI-lea, scrisă în Macedonia. În acest text, care conservă versiunea de la Matei, apare forma *небеси* (AS., f. 73^v_{26c}). Același singular este prezent și în *Apocalipsul apostolului Pavel*, în care apare locativul cu *и, небесы* (NOVAKOVIĆ, p. 438), ca o consecință a confuziei dintre *и* și *и* în slavona de redacție sîrbo-croată (OLTEANU, SLAVA, p. 249). De aici el a pătruns în versiunea românească a *Apocalipsului* din *Codicele Sturzan*. Surprinzătoare este folosirea singularului și într-un *Tetraevanghel* slavon de redacție românească, scris în Moldova în secolului al XVI-lea, în versiunea de la Luca (Ms. 111, B.C.U. Iași.)². Nu putem ști dacă singularul se găsea și în originalul după care s-a copiat acest manuscris, dar putem presupune că rugăciunea, în forma aceasta, nu a cunoscut răspîndire ca versiune independentă, deoarece conține dezvoltări care nu se găsesc decît în *Evangelia după Luca*.

Am identificat acest singular și într-o versiune slavă modernă, în *Biblia Radziwiłłowska*, traducere reformată posteroară tipăriturii sibiene. Dacă nu cumva avem aici de a face cu o influență germană, prezența singularului poate fi considerată un element care, alături de lexemul *râu*, confirmă ipoteza confruntării lucrării cu o versiune slavă reformată. Totuși, explicarea prin traducere a singularului *cer* trebuie primită cu toată rezerva. Ea nu poate fi probantă în stabilirea filiației, căci „probante sunt numai acele trăsături care n-au putut apărea paralel și independent” (ONU, CRIT. TEXT., p. 26). Dacă singularul *cer* s-a născut datorită anticipării corespondentului din versetul următor, fapt ce poate apărea doar în rugăciunea rostită, el poate proba existența unui scrib care rostea în românește rugăciunea.

Explicarea prezenței în unele versiuni românești a termenului *ispită* prin slavonă ridică probleme serioase. Versiunile slavone ale orației dominicale conțin la *Matei* termenul *напасть*, care nu era tradus de cărturari prin *ispită*. Acest fapt de limbă s-ar explica tot prin apelul la tradiția biblică cehă și poloneză, unde avem *pokuszenie* (BR, BO și BK).

² Vezi descrierea la LINȚA, MS. SLAV., I, nr. 1/15.

După cum vom vedea mai jos, cuplul *greșeală–greșit*, prezent în textele coresiene, nu se poate explica satisfăcător decât printr-o versiune cehă sau polonă. Prezența lui *râu* în *Tetraevanghelul* sibian, în timp ce *greșeală–greșit* se află la Coresi, ar putea fi un argument prin care s-ar susține ideea că a existat o versiune primitivă a Evangheliei, tradusă din cehă sau polonă, folosită în realizarea celor două ediții ale *Tetraevanghelului* din secolul al XVI-lea.

Versiunea din *Catebismul* lui Coresi (1560)

Ipotezele privitoare la originea rugăciunii *Tatăl nostru* tipărită în *Catebismul coresian* sunt contradictorii. Pe baza câtorva grafii comune în *Tetraevanghelului de la Sibiu* și *Catebismului* lui Coresi, GHEȚIE-MAREȘ, ORIG., p. 229, sugerează existența unei legături de filiație între tipăritura sibiană din 1544 și cea coresiană. De asemenea, acele grafii ar sugera că textul ar proveni dintr-un original scris cu caractere latine (cf. GHEȚIE, 1979, p. 171). Unele dintre grafiile comune sunt prezente în *Introducere*, în *Crez* și în *Tatăl nostru* (vezi reproducerea diftongului *oa* prin *o* în *sățiosă*). *Catebismul* de la Sibiu se pare că era tradus din maghiară, pe când *Tatăl nostru* coresian este în mod cert tradus din slavonă, după cum se și mărturisește în *Prefață*. În acest sens, profesorul Eugen Munteanu a argumentat prin prezența în text a termenului *sățiosă*, reflectând tradiția textuală slavonă (MUNTEANU, LEX. BIBL., p. 430). Textul orației dominicale ar proveni, după unii, din ediția nerevizuită a *Tetraevanghelului*. Față de textul coresian din 1561, cel din *Catebism* diferă printr-un element prezent și în *Tetraevanghelul* sibian: singularul *cer*, care a fost înlocuit cu pluralul după revizia textului. După cum am spus, este greu să admitem o legătură de filiație doar pe baza acestui fapt. Prezența singularului poate atesta faptul că rugăciunea a fost redată din memorie sau dintr-o altă lucrare avută la îndemână, iar la confruntarea cu o versiune slavonă a fost remarcată echivalarea nejustificată a locativului plural cu singularul. Întrucât versiunea aceasta se găsește și în *Tetraevanghel*, o vom discuta mai jos.

Versiunile din *Tetraevanghelul* lui Coresi (1561)

Tetraevanghelul coresian a fost realizat prin punerea la contribuție a mai multor versiuni, ele fiind, după unii cercetători, *Tetraevanghelul* de la Sibiu și *Tetraevanghelul* din 1532 (GHEȚIE-MAREȘ, DC, p. 71-76; GHEȚIE, BD, p. 254), la care s-a adăugat versiunea slavonă tipărită un an mai târziu de Coresi³. Cei care s-au ocupat de *Tetraevanghelul* coresian au avansat și ipoteza existenței unei versiuni nerevizuite, din

³ Vezi și I. Ionescu, *În legătură cu originalul românesc al Tetraevanghelului coresian*, în LR, XXVIII (1979), nr. 2, p. 207-208. Punind la contribuție rezultatele ultimelor cercetări de numismatică, autorul consideră că *somul* și *crucea* constituie un argument important în demonstrarea originii moldovenești a traducerii *Tetraevanghelului* coresian.

care s-a preluat rugăciunea *Tatăl nostru* în *Catehism* (GHEȚIE-MAREȘ, ORIG., p. 331). Traducătorii nu aveau o cultură deosebită, greșelile de traducere demonstrând că ei nu cunoșteau bine slavona (DIMITRESCU, CT, p. 22-23). Actualizarea în text a unor sensuri secundare pune într-o lumină nouă modul în care s-a tradus. Există situații în care **врагъ**⁴ este echivalat cu *drac*, în timp ce *Tetraevanghelul* sibian dă *vrăjmaș*. La Matei 5:44, zac. 15: *iubiți vrăjmași voștri* (ES 9^r), *iubiți dracii voștri* (CT 9^r). Acest lucru demonstrează cunoștințele inegale de slavonă ale traducătorilor. Se pot constata deosebiri între felul în care traducătorii au tălmăcit un evanghelist sau altul (DIMITRESCU, CT, p. 22). Același lucru se observă din traducerea rugăciunii *Tatăl nostru*, unde prepoziția **на** este redată prin *la: cumu e la ceri și la pământ* (CT 142^v), fapt care atestă, cel puțin în cazul celor două versiuni ale orății dominicale, prezența a doi traducători diferiți pentru *Matei* și *Luca*. Situația ar putea sugera că traducătorul nu obișnuia să rostească rugăciunea în limba română, cu toate că acest lucru este de necrezut pentru un creștin practicant.

Rugăciunea *Tatăl nostru* de la *Matei* (CT 10^r) este, în parte, dependentă de originalul slavon: atât la *Matei*, cât și la *Luca*, *viclean* redă slavonul **ЛЖКВЪ** ‘perversus’. Dacă termenul se poate explica și prin alte limbi, există două elemente care se explică exclusiv prin slavonă: *sățioasă* (vezi supra) și *năpastă*.

Termenul *năpastă* ‘ispită’ apare rar în textele slavone: Kaluzniacki îl indexează la cuvinte rare, în *Evangheliarul* putnan numărând trei ocurențe (PUTN., p. 275). Din examinarea versiunilor slavone se observă că, în pofida rarelor sale apariții, termenul este prezent mereu în *Rugăciunea domnească* de la *Matei*, doar însoțit de **неприазниѣ**. Există și excepții, identificate de noi în slavona de redacție bulgaro-macedoneană: **искоушениѣ** ‘tentatio’ – **ЛЖКВЪ** ‘perversus’ (VRAȚA, КОНО). De asemenea, o excepție de la regulă este și versiunea slavonă a *Tetraevanghelului* tipărit de Coresi, care conține **напасть—ЛЖКВЪ**, caz destul de rar, întâlnit mai târziu în *Biblia de la Ostrog*. În *Tetraevanghelul* coresian *năpastă* apare de șapte ori, în toate cazurile fiind transfer lexical direct. Termenul este rar în epocă (câte o singură ocurență în *Liturghierul* lui Coresi și în *Tetraevanghelul* sibian), sensul actualizat în text fiind transferat din slavonă. Neavînd circulație orală cu acest sens, prezența termenului probează originea slavonă a textului care îl conține. Acest cuvînt a cunoscut transferul direct și mai devreme, în *Psaltirea Hurmuzaki*, unde înregistrează o singură ocurență: *Că cu țînre izbavi-me-voiu de năpaste* (Ps. 17, 30, 13^{r3}).

Sinonimia dintre *a ierta* și *a lăsa* în vechile texte românești dă un indiciu asupra relației textului românesc cu originalul. Urmărim cinci ocurențe ale lui **оставити** și

⁴ Pentru istoria cuvîntului reținem o precizare prețioasă a lui A. Brückner: în redacția bulgaro-macedoneană, **врагъ** ‘vrăjmaș’ a cunoscut și sensul de ‘diavol’ (BRÜCKNER, s.v. *врагъ*). Daničić identifică în slavona sîrbo-croată doar sensul de ‘inimicus’ (DANIČIĆ, s.v. **врагъ**). În secolul al XVII-lea, sub influența slavonei ruso-ucrainene, Mardarie Cozianul glosează slavonul **врагъ** prin ‘vrăjmaș’ (MARDARIE, p. 118), care la Pamvo Berynda este înregistrat cu sensurile ‘**врагъ**, **неприятель**’ (BERYNDA, p. 17). Traducerea *drac* din *Tetraevanghelul* coresian indică faptul că traducătorul cunoștea slavona de redacție bulgaro-macedoneană.

ale sinonimelor sale în textul slavon al lui Coresi. Situația se prezintă astfel: **оставити** (Mt. 6:12) – **шпоустити** (Mt. 6:14) – **простити** (Mt. 18:27) – **оставити** (Mt. 18:27) – **оставити** (Lc. 11:4). La Coresi, acestea sunt redade astfel: *a ierta – a lăsa – a lăsa*. Rezultă că rugăciunea, cel puțin în *Matei*, nu a rezultat din traducerea textului Evangheliei, deoarece **оставити** este echivalat în mod consecvent cu *a lăsa*, exceptând orația dominicală de la Mt. 6:9-13.

Mult timp nu s-a putut identifica sursa cuplului *greșalele – greșiților*, prezent în versiunile românești. Dacă unii cercetători au văzut în *greșeală* o influență a versiunii de la Luca, *greșit* nu corespunde tradiției biblice din limbile clasice (cf. GHEȚE-MAREȘ, ORIG., p. 331-332). Contribuția recentă a lui Ioan Florin-Florescu aduce informații noi despre posibilitatea unor legături de filiație între versiunea *Tetraevanghelului* sibian și versiunile cehe reformate (FLORESCU, 2010). În mod surprinzător, *Tetraevanghelul* sibian nu traduce cuplul *viny – vinnikūm* (*viny – winowaycom* în *Biblia Radziwiłłowska*), așa cum ne-am fi așteptat, ci se supune tradiției slavone. Cuplul *greșeală – greșit*, prezent atât la *Matei*, cât și la Luca, pare să fi fost creat după model polonez sau ceh.

În pofida faptului că se poate identifica satisfăcător modelul străin al cuplului *greșalele – greșiților*, nu se poate stabili cu exactitate modelul lexical al substantivului provenit din participiu. În *Psaltirea Hurmuzaki*, *greșit* ‘păcătos’ apare de două ori (7^r₁₈, 122^v₁₇), în paralel cu slavonismul *greșnic*: *Frînge brațul greșitului și bicleanului* (Ps. 9, 36, PH 7^r₁₈), iar mai departe: *Întoarce-se-vor greșnicii întru iad* (Ps. 9, 18, PH 6^r). Prezența termenului ar putea sugera obișnuința utilizării lui în context, cel puțin în cazul rugăciunii *Tatăl nostru*.

Versiunea de la Luca este mult mai apropiată de originalul slavon din *Tetraevanghelul* slavon tipărit de Coresi: *în toate zilele* redă slavonul *на всѣкъ днь*, *a lăsa* corespunde slavonului *оставити*, iar *și însine lăsăm tuturor datornicilor noștri* are ca model formula *ибо сами ставляемъ всѣкому дѣлжнику нашemu*. Termenul *ispită* redă slavonul *искоушеник*, prezent în versiunile slavone de la Luca. În *Tetraevanghelul* coresian *ispită* apare în două situații, ambele corespunzând în original termenului *искоушеник*. *A izbăvi* corespunde sl. *избавити*, cu o singură ocurență în versiunea românească a *Tetraevanghelului*. În tipăritura sibiană apare în două rînduri: în *Rugăciunea domnească* și la *Matei* 20:28 (*să izbăvească*, cf. CT, unde este transpus substantival *să de sufletul lui izbăvire*, după slavonul *и дати душѣ своѣ избавленіе за многы*. *Datare* nu redă slavonul *грѣхъ* prezent în versiunile slave de la Luca. El sugerează mai degrabă un original cu *долги*, ceea ce ne trimite cu gândul la *Tetraevanghelul* sibian. Cu toate acestea, tradiția textuală înfirmă această presupunere. Se știe că, în acest loc, *долги*, prezent în toate versiunile slave consultate, corespunde lat. *peccatum*. El s-ar putea explica prin influența lui *дѣлжнику* din același verset. Absența lui *pre* la acuzativ, atestată și mai târziu, în *Frați dragi*, l-a făcut pe N. Drăganu să creadă că formularea este mai arhaică decât cea care îl conține pe *pre* (atestată în toate celelalte versiuni din secolul al XVI-lea). El considera că prima versiune provine de la „întorsura de demult” a Evangheliei, când s-a introdus și

termenul *hitlean*, care nu e o traducere a germanului *nebel, böse* (DRĂGANU, CAT. LUT., p. 587).

Cele două versiuni coresiene din *Tetraevanghel* sunt traduse din slavonă. Dacă versiunea de la *Luca* a rezultat cu prilejul traducerii textului în care se află, versiunea de la *Matei* este anterioară traducerii *Tetraevanghelului*. Ea a rezultat din slavonă, neexistând nici un temei să credem că doar s-a revizuit după un original din această limbă.

Versiunea Luca Stroici (1593)

Versiunea Luca Stroici⁵, reprodusă de Gaster (CHREST. ROM., I, p. 39) și de Hasdeu (HASDEU, CB, II, p. 119), este atribuită Moldovei, atât pe baza trăsăturilor dialectale, cât și pe considerentul că ea circula în secolul al XVII-lea în această regiune (*ibidem*). În pofida datării ei, Hasdeu o considera mai arhaică decât versiunile coresiene (HASDEU, CB, II, 118). Prezența termenului *ispită* sugerează legătura cu un lat. *tentationem*, dar și cu *Tetraevanghelul slavo-român de la Sibiu* (*ibidem*, p. 333).

Asupra versiunii lui Luca Stroici se oprește și Eugeniu Coșeriu, în studiul său dedicat urmelor românești din Occident (LB. ROM.). Culegerea de studii publicată sub titlul *Limba română în fața Occidentului* include versiunile orașiei dominicale care au avut circulație în Occident, ocazie cu care se face și o filiație a textelor.

Diferită de cea coresiană, versiunea Stroici a fost alcătuită în Moldova, dovadă stînd particularitățile dialectale, dar și prezența ei un secol mai tîrziu în aceeași arie geografică (GHEȚIE-MAREȘ, ORIG., p. 333-334; COȘERIU, LB. ROM., p. 53). Dacă localizarea ei nu pune probleme, mai dificilă este stabilirea unui original după care s-a efectuat traducerea.

După GHEȚIE-MAREȘ, ORIG., p. 333, *ispită* ar putea sugera un original latinesc cu *tentatio*, dar, la fel de bine, ar putea fi o influență a *Tetraevanghelului* sibian. După cum s-a văzut, există corespondențe între tipăritura sibiană și tradiția biblică cehă, nefiind necesar apelul la latină în explicarea prezenței lui *ispită* în *Matei*, ceea ce ar întări ipoteza legăturii dintre *Tetraevanghelul* sibian și versiunea *Rugăciunii domnești* care circula în Moldova în secolele al XVI-lea-al XVII-lea. Prezența termenului *părinte* ar sugera o apropiere de surse. Versiunea conținînd acest termen se pare că devenise normă în jumătatea nordică a țării, căci atestările ei sporesc în secolul al XVII-lea. Din punct de vedere semantic, prezența lui *a mîntui* nu pune probleme, dar este surprinzătoare prezența acestui verb în rugăciune, cînd exista *a izbăvi*, folosit uneori exclusiv în acest context.

⁵ Cea mai recentă referire la această versiune se găsește în Daniele Pantaleoni, *Observații asupra textelor românești vechi cu alfabet latin (1570–1703)*, în „Philologica Jassyensia”, an III, 2007, nr. 1, p. 39-56, la http://it.iit.tuiasi.ro/philippide/asociatia/asociatia_admin/upload/III_1_Pantaleoni.pdf, unde este dată și o bibliografie a problemei.

Asemănările dintre versiunea Stroici și versiunea lui Nicolae Milescu, publicată un secol mai târziu, îl fac pe Coșeriu să opineze că putem vorbi despre o tradiție moldovenească, respectiv nord-românească a acestui text (COȘERIU, LB. ROM., p. 53).

Doxologia

Am identificat în rugăciunea *Tatăl nostru* din secolul al XVI-lea patru tipuri de doxologii: 1. *Că a ta iaste împărăția și puterea și slava în veci, amin* (ES, CAT. C., CT, CC²); 2. *Că a ta iaste împărăția și putearea și slava în vecia veacului, amin* (CM); 3. *Ke ie a ta imperacia ssi putara ssi cinstia în neczj necitor, amen* (Stroici); 4. *Că a ta iaste împărăția și tăriia și măria, tatăl și fiul și sfântul duh și acmu și pururea și în veacii de veac* (CL). Spre deosebire de versiunile românești, cele slavone au un caracter mai unitar: A. *яко твоє ксть царьствик въ вѣкы амин* (VRAȚA); B. *яко твоє ксть царьствик и сила и слава въ вѣкы амин* (majoritatea versiunilor vechi slave și slavone consultate, din toate redacțiile); C. *яко твоє ксть царьствик и сила и слава оца и сѣна и стго дха въ вѣкы амин* (ARH.). Din cele arătate se pot trage câteva concluzii: în spațiul românesc a cunoscut răspîndire tipul slav B, care are și cele mai multe atestări. Doxologia nu se poate explica raportîndu-ne la *Biblia Olomoucká*, deoarece ea nu însoțește rugăciunea în acest text. În schimb se găsește în *Biblia Kralická* și în *Biblia Radziwiłłowska*, corespunzînd tipului slav B. În lipsa unui original care să poată explica celelalte doxologii, considerăm că diferențele strecurate în text trebuie puse pe seama redării lor din memorie. Așa s-ar explica și prezența termenilor *putere* și *mărire*, în condițiile în care se practica transferul din slavonă (dar nu trebuie să scăpăm din vedere nici faptul că la Coresi *сила* este tradus mai des prin *putere* decît prin *silă*).

Ce versiune neotestamentară a rugăciunii a fost mai răspîndită în secolul al XVI-lea?

Alexandra Roman Moraru și Gheție-Mareș atrag atenția asupra faptului că în primele texte românești, rugăciunea *Tatăl nostru* apare într-o formă contaminată, scribul punînd la contribuție atît varianta de la *Matei*, cît și varianta de la *Luca*. Cercetătorii au argumentat acest punct de vedere prin următoarele aspecte: 1. *насъштъньи*, redat prin *sășioasă*, este specific versiunii de la *Matei*; 2. prezența termenului *greșeală* trimite la Luca, dar *greșit* nu se explică prin raportare la tradiția biblică; 3. prezența doxologiei finale, specifică versiunii de la *Matei*; (ROMAN-MORARU, CAT. C., p. 45; GHEȚIE-MAREȘ, ORIG., p. 330-331). Vom vedea, în cele ce urmează, că acest punct de vedere nu mai poate fi susținut în prezent.

1) Dacă versiunea de la *Luca* se deosebește de cea de la *Matei* în textele slave vechi, în textele slavone asistăm la o contopire a celor două versiuni. Uneori se păstrează mai multe diferențe, alteleori la *Matei* și la *Luca* rugăciunea este identică

(cazul OSTR.). Redacțiile slavonei prezintă un *НАСЖИТЬНЪИ* generalizat în ambele pasaje biblice. Diferența stă însă în secvența următoare, în care majoritatea versiunilor de la *Luca* păstrează sintagma *НА ВЪСЪКЪ ДЕНЬ* (excepție face OSTR., care conține cuvântul *ДЕНЬСЬ*, după modelul de la *Matei*). Prezența lui *sățioasă* nu poate fi folosită, așadar, ca probă în stabilirea originii mateiene a rugăciunii *Tatăl nostru*.

2) Cuplul *greșalele – greșităilor* pare să fi fost creat după model polonez sau ceh. Așadar, nici acest fapt de limbă nu poate afirma sau infirma originea mateiană a rugăciunii, el explicându-se foarte bine la *Matei* prin apelul la versiunile biblice poloneze și cehe.

3) Versiunea liberă a rugăciunii *Tatăl nostru* are, prin tradiția cultului, doxologia. Faptul este ilustrat încă din primele secole creștine (versiunea din DIDAHIA, p. 30). În secolul al XVI-lea doxologia este variabilă, ceea ce ar sugera că aceasta lipsea din orația dominicală folosită de scrib, deci era redată din memorie sau din alte lucrări.

Absența doxologiei, precum și celelalte fapte de limbă amintite mai sus ar putea confirma proveniența de la *Luca* a rugăciunii. Ipoteza s-ar susține și prin simplul fapt că, prin intermediul Evangheliei, orația dominicală a fost favorizată în forma conservată la *Luca* (versiunea după *Matei* nu se găsește în Evangheliile la duminici și sărbători). Așadar, nu ar mai fi necesar apelul la cehă și polonă în explicarea prezenței termenului *ispită*. În toate redacțiile slavonei versiunea de la *Luca* îl redă pe *tentatio* prin *искоушение* (excepție fac OSTR. și ARH., în timp ce *напастъ* este generalizat la *Matei* (excepțind VRAȚA).

Din cele arătate, este limpede că nu putem vorbi despre o abatere de la textul canonic prin punerea la contribuție a ambelor versiuni biblice (*Matei* și *Luca*), cum s-a susținut pînă în prezent. Nu este necesar apelul la două versiuni, în explicarea genezei rugăciunii. Dar, cum am arătat deja mai sus, explicarea provenienței de la *Luca* a versiunilor românești întîmpină dificultăți majore (Lc. 11:2-4 conține dezvoltări absente la *Matei*, iar aceste dezvoltări sunt prezente în secolul al XVI-lea doar în *Tetraevanghelul* coresian, la *Luca*, căci traducătorul a tălmăcit întocmai textul slavon).

Curentul cultural

Asupra curentului cultural care a stat la baza traducerii rugăciunii *Tatăl nostru* s-au pronunțat puțini cercetători, deoarece nu sunt pe deplin lămurite condițiile de apariție a tipăriturilor care conțin orația dominicală. N. Sulică și P. P. Panaitescu pun traducerea (revizuirea) pe seama spiritului ortodox, fapt contestat în GHEȚIE-MAREȘ, ORIG., p. 332. Referindu-se doar la versiunile coresiene și la cea publicată de Luca Stroici în Polonia, Ion Geție și Al. Mareș evită să se pronunțe cu exactitate asupra problemei. Despre versiunea Stroici nu ni se spune nimic, dar versiunile coresiene sunt atribuite Reformei (în cazul în care textul provine din *Catehismul* sibian; dacă el are la origine versiunea nerevizuită a *Tetraevanghelului* coresian, inițiativa traducerii nu poate fi stabilită).

Pe baza câtorva fapte de limbă evidențiate în studiul de față (cuplul *greșeală – greșit; rău*), se poate susține că versiunile provin dintr-un prototip românesc care redă o versiune slavă modernă (cehă sau polonă). Elementele comune prezente la Filip Moldoveanu, Coresi și Luca Stroiici, și care nu se explică satisfăcător prin raportare la versiuni slavone, confirmă dependența de un prototip românesc cu original slav modern. Nu putem avea o certitudine cu privire la originalul slav al rugăciunii *Tatăl nostru* pînă ce nu vom examina comparativ versiunile poloneze, cehe, germane și maghiare, lucru pe care ni l-am propus pentru o lucrare viitoare.

Rugăciunea domnească întărește, în schimb, ipoteza unei traduceri husite a Evangheliei în spațiul românesc, ceea ce deschide o nouă – și în același timp veche – dezbateră asupra influenței husite în Moldova. Susținătorii teoriei husite ar trebui să dea răspuns câtorva întrebări: Cine ar fi tradus aceste cărți? Pentru cine ar fi tradus husiții texte creștine elementare în limba română?⁶

Cine ar fi putut traduce cărțile în limba română? Discuția despre începuturile scrisului în limba română este sintetizată de G. Ivănescu, care admite ipoteza mai veche a explicării traducerilor prin influența husită, cu amendamentul că nu putem vorbi despre husiți români, întrucît documentele nu atestă trecerea acestora la noua religie (IVĂNESCU, ILR, p. 505). În cea mai nouă contribuție dedicată husitismului din spațiul românesc, Cristian Daniel consideră negarea convertirii românilor drept o exagerare, „deoarece sursele arată că au existat și români care s-au convertit la catolicism” (DANIEL, 2007, p. 176-177). Antonius de Spoleto, un franciscan, a făcut convertiri între români, predicînd în limba lor (DANIEL, 2007, nota 117, p. 177). Autorul studiului arată că există și alte temeuri pentru care s-ar susține trecerea unor români la husitism (p. 177-178). În pofida argumentelor lui Cristian Daniel, opinia generală în istoriografia românească este că românii nu s-au convertit la husitism, dovadă stînd chiar agitația creată în rîndul ierarhiei catolice din Moldova, dar și absența unor asemenea fapte din documentele cancelariei domnești. Așadar, mențiunea privitoare la convertirea românilor ar trebui să o înțelegem probabil ca pe o referire la populația catolică. Acest punct de vedere este susținut și de Radu Rosetti, care argumentează cu documente că veniturile parohiilor catolice scăzuseră din pricina convertirii credincioșilor la „blestemata erezie a Boemilor” (ROSETTI, UNG., p. 64-67). Din cele arătate se constată că traducătorul nu putea fi un român, întrucît izvoarele nu atestă trecerea ortodocșilor la husitism⁷. Ipoteza trebuie privită cu mari rezerve, întrucît o traducere masivă din limbile slave de vest ar fi lăsat urme vizibile. Doar dacă nu cumva cele cîteva moravisme identificate de Pandele Olteanu s-ar explica mai bine astfel (vezi OLTEANU, 1962, p. 67-67).

⁶ Pentru o discuție despre teoria husită, vezi GHEȚIE-MAREȘ, ORIG., p. 83-85; MUNTEANU-ȚÎRA, ILRL, p. 50-52.

⁷ Ivănescu admite însă posibilitatea ca niște clerici români să-și fi însușit ideea husită a traducerii textelor religioase, traducînd astfel cărțile religioase în limba română (ILR, p. 505).

Pentru cine au tradus husiții cărțile religioase? Ar fi neadevărat să susținem absența prozelitismului husit în rîndul ortodocșilor, cu toate că rezultatele unei asemenea acțiuni nu au fost vizibile (sau nu s-au păstrat). Locuitorii târgurilor moldovene proveneau din grupuri etnice diferite (români, germani, maghiari, armeni, slavi, italieni, greci, evrei), maghiarii și sașii fiind atestați în aceste locuri dintr-o perioadă anterioară venirii tătarilor. Sașii erau în număr mai mare în Baia, Suceava, Tîrgu Neamț, Roman, Trotuș și Cotnari (DANIEL, 2007, p. 176). La aceste populații se adaugă polonezii, cehii și slovacii husiți, a căror prezență este încă disputată (vezi infra). Există și opinii potrivit cărora ceangăii din Moldova foloseau limba română în uzul personal⁸. Într-o asemenea diversitate etnică era posibil ca limba română să dețină rolul de vehicul cultural în care să se traducă textele sacre pentru aceste grupuri etnice? O cercetare atentă a izvoarelor va putea limpezi această problemă.

În favoarea teoriei husite se pronunțase și Al. Procopovici, care arăta că numai husiții își intitulasă catehismele „întrebare”, dar GHEȚIE-MAREȘ, ORIG., p. 52, consideră argumentul insuficient, mai ales în acest stadiu al cercetărilor, fiind necesară studierea tuturor catehismelor maghiare și germane din secolele al XV-lea al XVI-lea.

Nici luteranismul nu ar trebui scos din discuție în cercetarea curentului cultural sub influența căruia a rezultat traducerea Evangheliei (și implicit a *Rugăciunii domnești*) la noi. Se știe că în 1532 un doctor moldovean, care vorbea latina și polona, adept al lui Luther, intenționa să tipărească *Tetraevanghelul* și *Apostolul*. Dacă Ioan-Florin Florescu a arătat dependența *Tetraevanghelului* sibian de *Biblia Olomoucká*, nu știm nimic despre relația textelor biblice poloneze cu cele românești. Nu putem fi de acord cu sugestia oferită de FLORESCU, 2010, p. 42, după care în secolul al XV-lea am fi avut o puternică legătură cu Polonia, ceea ce ar putea da mai multă greutate explicării prin polonă a traducerii Evangheliei la noi. Se știe că școlirea fiilor de boieri moldoveni în Polonia s-a făcut destul de târziu, cu preponderență în Rutenia ortodoxă, iar legăturile de familie (de tradiție în dinastia Mușat) nu au fost de natură să recepteze aceste mișcări confesionale.

Din cele arătate deducem dificultatea de a ne pronunța pentru un curent anume în ceea ce privește *Rugăciunea domnească*. Însă lucrurile par să încline în favoarea ipotezei traducerii husite a Evangheliei din limba cehă, din trei motive:

1) În Moldova existau husiți slovaci și cehi (GHEȚIE-MAREȘ, ORIG., p. 84). Sintetizînd informațiile din istoriografie, Cristian Daniel reține că atunci cînd apartenența etnică a husiților este luată în discuție, apar anumite diferențe. Mihail Dan afirmă că printre aceștia ar putea fi și slovaci, nu doar maghiari, Macürek spune că ei erau doar maghiari și sași, în timp ce Galamb a remarcat că husiții veneau din Boemia și Polonia (nota 105, p. 175). Cercetările mai noi nu lasă nicio

⁸ Cf. Cerasela Maria Virlan-Blaj, *Comunitățile catolice din Moldova*, în „Journal for the Study of Religions and Ideologies”, vol. 1, 2002, nr. 3, http://www.jsri.ro/old/html%20version/index/no_3/cerasela_maria-articol.htm.

urmă de îndoială: în vremea lui Ștefan cel Mare a existat un val de boemi care s-au așezat în Ungaria, dar, nefiind primiți de Matei Corvin, au plecat spre Transilvania și apoi spre Moldova. Cu toate acestea, izvoarele istorice ar trebui reluate și analizate critic, lucru pe care Cristian Daniel nu îl face.

2) Dacă în Cehia și Ungaria exista deja o versiune completă a Bibliei, tradusă de husiți, prima versiune poloneză completă datează abia din 1563, fiind un demers sprijinit de calvinul Radziwiłł (dar este drept că anterior existau versiuni ale Evangheliei din secolele al XV-lea-al XVI-lea).

3) Filologii fac o obiecție deloc negliabilă teoriei husite, atrăgând atenția că o traducere de o asemenea anvergură, care să includă *Psaltirea*, *Evanghelia* și *Apostolul*, necesita un program și suportul conducerii țării, așa cum s-a întâmplat mai târziu în cazul Reformei din Transilvania. Dar cercetările mai noi arată că husiții se bucurau de bunăvoința lui Alexandru cel Bun, care organiza chiar dezbateri husito-pravoslavnice la Curte. Este deja cunoscut că apropierea dintre husiți și ortodocși a stîrnit indignarea misiunilor catolice din Moldova, dar ea a fost brusc curmată de căderea Constantinopolului (DANIEL, 2007, p. 179). Însă numai examinarea comparativă a versiunilor husite și a celor mai vechi versiuni românești poate da un răspuns cert la problema de față.

Concluzii

Din cele arătate concluzionăm că cele mai vechi versiuni ale *Rugăciunii domnești* se apropie prin unele fapte de limbă de slavonă, dar nu se pot explica exclusiv prin aceasta.

Cuvintele din rugăciunea *Tatăl nostru* indică două situații: 1) descendența sigură dintr-o versiune slavonă (*sățioasă, năpastă*); 2) descendența neîndoioasă dintr-o versiune slavă modernă (*greșalele – greșiților, răn*). De asemenea cuplul *greșalele – greșiților*, a cărui raritate în versiunile străine s-a văzut deja, ar trebui explicat în toate versiunile printr-un original comun. Dar cum s-a putut difuza acest original în spațiul românesc? Considerăm că originalul a fost difuzat (și) pe cale orală, în sprijinul ipotezei noastre pledînd mai multe fapte: 1) inconsecvențe grafice (la Coresi); 2) inovații care nu se regăsesc în originalele slavone: *cer*; 3) cuvinte care au avut un original străin bine precizat, el neputînd avea sursă multiplă: *greșalele – greșiților*. Explicarea rugăciunii *Tatăl nostru* din secolul al XVI-lea prin punerea la contribuție a mai multor versiuni trebuie întîmpinată însă cu prudență (cf. supra, Magdalena Georgescu). Efortul logic depus în explicarea unor fapte de limbă cu o geneză complexă (dacă nu cumva în această geneză complexă trebuie să vedem o contopire a versiunilor datorată oralității), pot uneori să ne îndepărteze de verosimil. Este necesar să aducem în actualitate o afirmație a lui Eugen Coșeriu: „...nu se poate admite ca un text precum *Tatăl nostru* să fie «transcris» dintr-o carte – dacă nu cumva aceasta nu se face în scopuri filologice – deoarece este vorba de un text pe care, în mod normal, orice român adult îl cunoaște pe dinafară... tocmai

de aici și micile variații în redarea acestui text chiar de către una și aceeași persoană” (COȘERIU, LB. ROM., nota 57, p. 62-63).

Identificarea originalelor celor mai vechi versiuni românești ale *Rugăciunii domnești* este dificilă în stadiul actual al cunoștințelor. Înaintăm explicația prin apelul la influența husită cu toată rezerva, căci datele actuale nu permit extragerea unor concluzii sigure, iar versiuni slavone care să explice satisfăcător versiunile românești nu există.

Bibliografie

A. Izvoare și lucrări de referință

- ARH. = *Архангельское Евангелие 1092 года. Исследования. Древнерусский текст. Словоуказатели*, Научно-издательский центр „Скрипторий”, Moscova, 1997.
- AS. = Josef Vajs, Josef Kurz (edit.), *Evangeliarium Assemani. Codex Vaticanus 3. Slavicus glagoliticus*, tom. II, Nakladatelství Československé Akademie Věd, Praga, 1955.
- BK = *Biblia Kralická*, ediție electronică la Brno University of Technology, http://www.fit.vutbr.cz/~michal/kr/kkwww/kk_show.php.cs.
- BO = *Biblia Olomoucká*, în facsimil la <http://dig.vkol.cz/dig/miii1ii/0170v.htm>.
- BR = *Biblia Radziwiłłowska*, în facsimil la Polska Biblioteka Cyfrowa, http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=41030&s=1.
- CC² = Diaconul Coresi, *Carte cu învățatură (1581)*, publicată de Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici, București, vol. I, 1914.
- CL = *Liturghierul lui Coresi*, text stabilit, studiu introductiv și indice de Al. Mareaș, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1969.
- CM = *Tîlcul evangheliilor și Molitvenic rumînesc*, ediție critică de Vladimir Drimba, studiu introductiv de Ion Gheție, Editura Academiei Române, București, 1998.
- CT^{SL} = Coresi, *Evangeliar slavonesc*, Brașov, 1564.
- CS = *Codex Sturdzanus*, studiu filologic, studiu lingvistic, ediție de text și indice de cuvinte de Gheorghe Chivu, Editura Academiei Române, București, 1993.
- DIMITRESCU, CT = *Tetraevangelul tipărit de Coresi (Brașov 1560-1561) comparat cu Evangeliarul lui Radu de la Mănăcești*, ediție alcătuită de Florica Dimitrescu, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1963.
- ES = *Evangeliarul slavo-român de la Sibiu 1551-1553*, studiu introductiv filologic de acad. Emil Petrovici, studiu introductiv istoric de L. Demény, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1971.
- EVH. SIN. = Jean Frček, *Eucholegium Sinaiticum*, text slav cu sursele grecești și traducerea franceză, partea a doua, în *Patrologia Orientalis*, t. 24, fasc. 5, Paris, 1933; t. 25, fasc. 3, Paris, 1943.

- КОЖНО = Natalia Viktorovna Kossek, *Евангелие Кожно. Болгарский XIII в.*, Издательство Болгарской Академии Наук, Sofia, 1986.
- NOVAKOVIĆ = Stojan Novaković, *Примери књижевности и језика старогa и српско-словенскога*, Belgrad, Издање Државне Штампарије, 1877.
- OSTR. = V. Ganka, *Святое Евангелие по Остромирову списку*, Praga, 1853.
- PUTN. = Aemiliani Kalužniacki, *Monumenta Linguae Paleoslovenicae*, vol. I, *Evangeliarium Putnanum*, Sumptibus Caroli Prochaska, Viena-Teschen, 1888.
- ROMAN-MORARU, CAT. C. = Alexandra Roman Moraru, *Catehismul lui Coresi*, text stabilit, studiu filologic, studiu lingvistic și indice de Alexandra Roman Moraru, în *Texte românești din secolul al XVI-lea* (coord. Ion Gheție), Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1982, p. 19-128.
- VRAȚA = В. Тѣнев, *Врачанско евангелие, среднобългарски паметник от XIII в.*, în „Български старини”, t. IV, Sofia, 1914.

B. Lucrări secundare

- BERYNDА = Лексикон словенороскїи Памви Беринди, ediție de V. V. Nimciuk, Kiev, 1961, în format electronic la <http://litopys.org.ua/berlex/be.htm>.
- BRÜCKNER = Aleksander Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wiedza Powszechna, Varşovia, 1985.
- COȘERIU, LB. ROM. = Eugenio Coseriu, *Limba română în fața Occidentului. De la Genebrardus la Hervás. Contribuții la istoria cunoașterii limbii române în Europa occidentală*, traducere de Andrei A. Avram, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1994.
- DANIČIĆ = Đuro Daničić, *Rječnik iz književnih starina srpskih*, vol. I-III, Graz, Akademische Druck – U. Verlagsanstalt, 1962.
- DANIEL, 2007 = Drd. Cristian Daniel, *Misiunea busită în Moldova*, în „Altarul Reîntregirii”, serie nouă, anul XII, 2007, nr. 2, p. 145-183.
- DIDAHIA = *Învățătură a celor 12 apostoli*, în *Scrierile părinților apostolici*, tipărită cu binecuvîntarea Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, traducere, note și indici de Preot Dr. Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1995, p. 17-35.
- DRĂGANU = Nicolae Drăganu, *Istoria literaturii române din Transilvania de la origini până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, ediție îngrijită, prefață și note de Octavian Șchiau și Eugen Pavel, Editura Clusium, Cluj-Napoca, 2003.
- DRĂGANU, CAT. LUT. = N. Drăganu, *Catehismele luterane*, în DR, II, 1921-1922, p. 582-592.
- FLORESCU, 2010 = Ioan-Florin Florescu, *Le Tétraevangile de Sibiu (1551-1553). Nouvelles informations sur les sources de la première traduction en roumain des évangiles*, în „Biblicum Jassyense”, I, 2010, nr. 1, p. 38-90.
- GEORGESCU, 1978 = Magdalena Georgescu, *Considerații filologice asupra unui vechi text românesc*, în LR, XXVII, 1978, nr. 1, p. 73-82.

- GHEȚIE, 1979 = Ion Gheție, *Evangeliarul de la Sibiu și textele românești scrise cu litere latine și ortografie maghiară*, în LR, XXVIII, 1979, p. 165-172.
- GHEȚIE, BD = Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, Editura Academiei R.S.R., București, 1975.
- GHEȚIE-MAREȘ, DC = Ion Gheție, Alexandru Mareș, *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, Editura Academiei Române, București, 1994.
- GHEȚIE-MAREȘ, ORIG. = Ion Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985.
- HASDEU, CB = Bogdan Petriceicu Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă, vol. 2, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1983.
- IVĂNESCU, ILR = G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Editura Junimea, Iași, 1980.
- LINȚA, MS. SLAV. = Conf. univ. dr. Elena Lința, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Republica Socialistă România*, vol. 1: *Catalogul manuscriselor slavo-române din Iași*, Tipografia Universității București, 1980.
- MARDARIE = Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-român și Tîlcuirea numelor din 1649*, publicate de Grigore Crețu, București, 1900.
- MUNTEANU, LEX. BIBL. = Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românească*, Editura Humanitas, București, 2008.
- MUNTEANU-ȚÎRA, IRL = Ștefan Munteanu, Vasile D. Țîra, *Istoria limbii române literare. Privire generală*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1978.
- NICULESCU, 2002 = Al. Niculescu, „Tatăl Nostru” în limba română, în „Studii Teologice”, 2002, p. 93-132.
- OLTEANU, 1962 = Pandele Olteanu, *Contribuții la studiul elementelor slave din cele mai vechi traduceri românești. II. Verbe, adjective, adverbe, prepoziții, particule*, în LL, VI, 1962, p. 67-67.
- OLTEANU, SLAVA = Pandele Olteanu (coord.), *Slava veche și slavona românească*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1975.
- ONU, CRIT. TEXT. = Liviu Onu, *Critica textuală și editarea literaturii române vechi: cu aplicații la cronicarii Moldovei*, Editura Minerva, București, 1973.
- PH = *Psaltirea Hurmuzaki*, I, studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu, Editura Academiei Române, București, 2005.
- ROSETTI, UNG. = Radu Rosetti, *Ungurii și episcopiile catolice din Moldova*, extras din „Analele Academiei Române”, seria a II-a, tom. XXVII, Memoriile Secțiunii Istorice, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, București, 1905.
- VLASTO = A. P. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to Medieval History of Slavs*, Cambridge, 1970.